

Emil Pražák

P r o k o p a P a l e č e k

Když jednou rytíř Paleček pomáhal chudému pošívat stodůlku, ubírala se kolem královna putující na Sázavu k svatému Prokopu. Dověděla se, že Paleček je nablízku a dala si jej zavolat, aby mu položila otázku, jaká odměna od Boha ji čeká za to, že jde za vozem pěšky na pouť. Paleček jí vtipnou odpovědí naznačil, že za to jakoukoli odměnu očekávat nemůže, ale hned dodal, že by byla jistě odměněna, kdyby namísto pouti doma předla, z příze dala nadělat plátno a rozdala je chudým. To královna uznala, obrátila se k domovu a také Paleček se vrátil ke své práci na stodůlce.

Stručný obsah jedné z cyklu palečkovských rozprávek byl připomenut proto, že se v ní oba, Prokop i Paleček, setkávají - alespoň svými jmény. Nejde-li o prostý ohlas skutečné události, je ovšem docela možné, že se zde objevuje Prokopovo jméno pouze náhodně. Královna mohla stejně dobře putovat třeba do Staré Boleslavi nebo cíl její pouti nemusel být vůbec zmíněn, a smysl rozprávky by zůstal týž. Aspoň potud, že by nepřestávala být výrazem husitského přesvědčení o neužitečnosti poutí pro křesťanův život a spásu, přesvědčení, jehož je tu Paleček mluvčím. Ale Paleček v rozprávce vyslovuje něco víc, než pouhý záporný postoj k poutím. Druhé části jeho odpovědi královně

je možno rozumět též v souvislosti s husitským a už Husovým pojetím skutečného významu světců. Je to pojetí, které lze nejlépe vyjádřit slovy Mikuláše z Pelhřimova, že svatí nám byli dáni ne proto, abychom je uctívali, nýbrž abychom je napodobovali. Nemá Paleček ve své odpovědi královně na mysli právě to? Místo pouti k světcovu uctění poukázat na potřebu následování Prokopova příkladu v účinné pomoci chudým? /Paleček v této rozprávce ostatně sám takovou pomoc poskytuje./ Prokopovo jméno v rozprávce nemusí být proto jen náhodné, sloužící pouze k bližšímu ^{cíle} určení královniny pouti, a pak není ani pouhým jménem, ale připomenutím Prokopovy příkladné postavy, která se zde tak setkává s postavou Palečkovou a setkání tím nabývá svého pravého významu.

V latinské legendě ze 40.let 12.století se dočítáme o Prokopovi, že "chudých se ujímal s takovou laskavou štedrostí...a sloužil jim s takovou ochotnou a radostnou starostlivostí, jako by Kristus viditelně byl přítomen." Týmiž slovy by bylo možno charakterizovat i Palečka. To, co legenda vypovídá o Prokopovi, jako by ilustrovaly Palečkovy skutky zachycené v cyklu rozprávek - až po ten pozoruhodný detail v jedné z nich, kde svůj nález chorého a bezmocného ubožáka Paleček ohlásí Rokycanovi jako nález samého Krista. Prokop a Paleček jsou tak postavy vzájemně blízké, třebaže je dělí kromě jiného celá čtyři století. A právě důsledné, až doslovně pojímané naplňování příkazů křesťanské etiky ve vztahu k bližním je základem jejich příbuzenství. Základem proto, že tím ono příbuzenství nekončí - pouze začíná.

Z minulosti známe postavy, které žijí v tradici, v literárních a jiných uměleckých projevech více než v době, kdy žily skutečně. Prokop a Paleček patří mezi ně. Nezachovalo se po nich jediné napsané slovo, dokonce ani jediná současná stopa v dějinách. Vše, co o nich víme, zakládá se na pozdějších zprávách. Přesto není důvodu k pochybnostem, že jde o historické postavy.

Hlavním zdrojem zpráv o nich je zmíněná prokopská legenda a cyklus palečkovských rozprávek. O historickém Prokopovi se z legendy dovídáme, že byl současníkem knížat Oldřicha a Břetislava, kněz slovanského obřadu, původně světský, ženatý a otec syna, později poustevník v sázavských lesích a konečně opat slovanského benediktinského kláštera založeného knížetem v místech jeho poustevny. Známe i datum jeho smrti a místo pohřbení. O historickém Palečkovi nevíme z rozprávek ani tolik. Pouze to, že Jan Paleček byl rytířského stavu, žil při dvoře krále Jiřího, byl králi milý a zemřel nedlouho před ním. Z podání jen o málo mladší adaptace prokopské legendy /připojené jako sázavský doplněk ke Kosmově kronice/ lze snad ještě přijmout zprávu o Chotouni jako Prokopovu rodišti, kdežto údaj pozdější úpravy legendy o tom, že Prokop před svým odchodem na Sázavu byl kanovníkem na Vyšehradě, je možno kvalifikovat jako zjevný omyl nebo pouhou smyšlenku. Stejně se ukázalo jako omyl někdejší ztotožňování historického Palečka s Janem Klenovským, jedním z prvních členů Jednoty bratrské, a nelze doložit ani pozdní kombinaci, podle níž Paleček v mládí žil /neznámo v jakém postavení/ už na dvoře Václava IV. Zato

není proč pochybovat o hodnověrnosti rovněž pozdní zprávy, že se Paleček zastával pronásledované Jednoty.

Více než svědectví o tom, kdo byl historický Prokop a kdo historický Paleček, poznáváme z legendy a z rozprávек j a c í byli, protože to byl účel, který rozhodl o sepsání obou děl. Ne aby informovala o historických životních datech či o místě určité postavy v dějinách, ale aby fixovala u Prokopa doklady o jeho světectví, u Palečka příklady jeho vtipu a toho, jak "lidem dobře činil". O tiutlních postavách obou děl nebylo však zřejmě možné uvést více životních dat ani kdyby to jejich původci chtěli, a to prostě proto, že je neměli po ruce. Jediné, o č se mohli opírat /u Prokopa s výjimkou úmrtního data a místa pohřbu/ byla ústní tradice, takže byli odkázáni na to, co se v ní uchovalo. A v tom je další rys, který postavy Prokopa a Palečka sbližuje : obě žily dříve v tradici než v literatuře.

V době, kdy byla sepsána legenda o něm, byl Prokop už téměř sto let mrtev a také sebrané Palečkovy příhody byly vtěleny v cyklus rozprávек teprve když uplynulo alespoň půlstoletí od jeho smrti. Celá dlouhá léta předtím udržovala živou paměť o nich v obou případech ústní tradice. Jakého charakteru ta tradice byla anebo kdo byl jejím nositelem?

V Prokopově případě to nemohla být tradice, která by se snad nepřetržitě udržovala v sázavském klášteře. Dokud zůstával slovanský, je zde ovšem nutno předpokládat nejenom tradici, zahrnující Prokopovu pověst svatosti, ale i písemné památky po něm a o něm v klášteře opatrované. Zvláště když Prokopovým nástupcem v opatství byl jeho sy-

novec a po něm vlastní syn. Ale počátkem r.1097 byl sázavský konvent vyměněn, po nuceném odchodu slovanských řeholníků byla na jejich místo uvedena kolonie latinských benediktinů z Břevnova. Jím byly slovanské knihy a písemnosti nesrozumitelné, a proto nepotřebné, takže pokud nebyly přímo zničeny, podlehlly postupem doby zkáze, jak o tom sám Sázavský letopis svědčí. Ta jeho složka, která je pokračováním Kosmovy kroniky, pak vypovídá nejen o tom, že se latinský konvent choval k slovanské minulosti kláštera tak, jako by jí nebylo, ale že spolu s ní jako by i Prokop upadl zcela v zapomnutí. Není tu o něm ani o nějaké klášterní tradici se bemenší zmínky. Ostatně kromě jeho náhrobku bylo uvnitř kláštera sotva něco víc, co by jej mohlo připomínat. Proto když se pak ve 40. letech 12. století cítil sázavský konvent existenčně ohrožen /v té době u nás docházelo k vypovídání benediktinů z jejich klášterů, aby se uvolnilo místo pro premonstráty povolávané z ciziny/ a reagoval na to obnovením Prokopovy paměti v latinské legendě, aby paradoxně opřel o svěectví prvního slovanského opata naději na vlastní záchranu, byl nucen vycházet z tradice mimo klášter. Vzhledem k tomu, že všechno, co připomínalo zaniklou domácí liturgii, bylo v zemi oficiálně dávno umlčeno, mohla to být jen ústní tradice, která se udržovala mezi obyvatelstvem v klášterním okolí, provázená snad už nesmělými projevy světcova kultu, ale konventem do té doby přinejmenším ignorovaná.

Podobně v případě Palečkově to nebyla tradice dvorská, z níž původce cyklu rozprávek vycházel, třebaže ve většině

z nich se Paleček pohybuje u dvora; přichází tam totiž proto, aby u krále zjednával místo pravdě a spravedlnosti proti klamnému zdání a proti svévoli na kterou narazil. Podíl dvora, či aspoň Palečkových příznivců při něm, nelze ovšem z úvah o původu té tradice vylučovat, přesto však její nositele je třeba hledat jinde. Už proto, že sídlo královského dvora, na němž se mohl historický Paleček pohybovat, byla na Starém Městě a teprve v polovině 80. let, za Vladislava II., bylo přeneseno zpět na Pražský hrad. Tato skutečnost se v prostředí, které udržovalo paměť na Palečkovy skutky, zcela vytratila z povědomí, pro něž byla ostatně nepodstatná: sídlo Jiříkova dvora, na němž se v rozprávkách s Palečkem setkáváme, je vždy už na Hradě, tam, kam se přesunulo v ústní tradici uvnitř prostředí samozřejmě nedvorského, které nemělo čím, ale ani proč vlastní přirozenou konkretizaci Palečkových příhod v tomto směru korigovat. Jednu palečkovskou rozprávku zaznamenal z této tradice dávno před vznikem rozprávek, už před koncem 15. století, Viktorin ze Všehrd a její zkratkové podání i kontext, v němž jí použil, ukazují k tomu, že jde o narážku na populární postavu, jejíž skutky a příhody jsou dobře známé a obecně se o nich vypráví, že zprávy o nich se už staly majetkem tradice a nabyly v ní podoby historek dotvářených fantazií. Od takové ústní tradice byl pak už jen krok k literární cyklizaci historek spjatých postavou hrdiny. Nejinak tomu bylo v případě prokopské legendy, kde se ovšem historky v ní obsažené nazývají zázraky.

Byla-li existence ústní tradice předpokladem vzniku prokopské legendy a palečkovských rozprávek, neznamená to,

že obě díla neobsahují nic než tuto tradici nebo že ji obsahují celou. Kromě toho si ústní tradici - stejně jako vždy - stěží lze představit bez variant v podání jednotlivých příběhů. Záleželo na původci literárního zpracování, co si z tradice vybere, čím ji doplní.

Jak už bylo naznačeno, přesné datum Prokopovy smrti v legendě nemůže mít původ v tradici, takže je nutno počítat s tím, že legendista - pokud si datum nevytvořil sám, což není vyloučeno - měl informaci odjinud: nezapomínejme, že v klášterním chrámu zůstával Prokopův náhrobek. Dále je nepravděpodobné, že z ústní tradice pocházela historka o Prokopově posmrtném zázračném zásahu proti německému opatu-vetřelci. Prokopovo jednání je tu v jasném rozporu se vším ostatním, co se o něm z legendy dovídáme, s výrazným a jednotným charakterem jeho postavy. Je v rozporu i s obsahem Prokopovy věštby o nastávajícím vypuzení slovanského konventu a o jeho opětném návratu. Zato historka nápadně přiléhavě zapadá do situace, z níž legenda vznikla. Není proto divu, že právě ona, jako jediný ze světcových zázraků, přešla do zmíněné adaptace legendy, vyvolané pokračováním téže situace. Prokop v legendě, bezpochyby rozdílně od předchozí tradice, stal se tak postavou rozpornou: na jedné straně, za života, je tichým a láskyplným pomocníkem chudých a dobrotivým divotvorem, na druhé straně, po smrti, svatým násilníkem. Přitom Prokopova posmrtná úloha svatého násilníka se zřejmě tak zalíbila, že v ní musel vystupovat znovu v pozdějším kanonizačním zázraku. Zalíbila se natolik, že zásah proti německému opatu je to jediné, co Dalimil o Prokopovi uvádí, třebaže jinak ani neví, kdy opravdu žil.

Také původce palečkovských rozprávек pokročil nad sdělení ústní tradice a připojil leccos ze svého, ale jde jen o nepodstatné aktualizující doplňky v podání některých příběhů. Palečkova postava sama - na rozdíl od Prokopovy v legendě - podržela si však v rozprávkách vyhraněnou identitu, jíž nepochybně nabyla v předchozí tradici.

O tom, zda Prokopův legendista použil všeho, co se mu v tradici nabízelo, můžeme se jen dohadovat. Zato o rozprávkách víme, že se jejich původci nepodařilo zachytit všechny Palečkovy příhody, které v ústní tradici kolovaly. Zmíněná historka dochovaná u Všehrda - v ní Paleček, oloupený o svrchní šat, běží za zlodějem, aby mu odevzdal ještě ukrytý měšec - do rozprávkového cyklu nevešla a nebyla asi jediná. Původce cyklu si byl zřejmě vědom jeho neúplnosti vzhledem k šíři tradice, když říká v závěru: "Mnoho jiných znamenitých věcí bratr Paleček činíval a mnoho milosrdných skutků, kteřížto tu nejsou psány". Sdělení toho druhu je sice běžný locus communis /setkáváme se s ním v obdobné souvislosti také v prokopské legendě/, zpravidla znamená, že autor nic dalšího neví, ale protože se tak zároveň brání proti výtce, že něco opomenul, jde zde přesto o výraz onoho vědomí neúplnosti, v němž se, jak víme, nemýlil.

Prokopská a palečkovská tradice vstoupila v legendě a v rozprávkách do literatury, ale nerozplynula se v ní. Byla díky literárnímu zachycení a ztvárnění v určité šíři konzervována a nepochybně posílena, ale nezůstala napříště redukována pouze na ně. A tak se ještě jednou shledáváme s příbuzností Prokopovy a Palečkovy postavy : obě si vedle

literatury zachovaly život v tradici, a to nezávisle na literatuře.

Vzhledem k úloze, které se mu dostalo v legendě, byl Prokop předurčen, aby se jako ochránce i obránce domácího živlu proti cizotě stal zakrátko národním patronem. Tato proměna Prokopovy legendární postavy je literárně doložena už ve 13. století a svou novou reprezentativní úlohu podržel Prokop už trvale, jak o tom svědčí spolu s literaturou také ikonografie od středověku až do nové doby. V tradici nabyla však Prokopova postava úlohy jiné. Je to známá úloha přemožitele ďábla - čerta, jež Prokop spoutá a zapřehuje do pluhu. Dodnes si místní lidé ukazují tzv. Čertovu brázdu mezi Sázavou a Chotouní, kterou mytizovaný Prokop s čertem vyoral. Je to úloha, pro kterou v legendě nelze nalézt přímou oporu. Tam sice Prokop vyhánění ďáblů usazené v jeskyni, kterou si ~~z~~ vybral za přibytěk, vymítá i ďábla z postižených osob, ale o spoutání ďábla a jeho zapřahání do pluhu se legenda nezmiňuje. Kdy nabyla Prokopova postava této podoby v tradici, není známo, ale zdá se, že rovněž velmi záhy. V ikonografii se sice objevuje Prokop s atributem přemoženého rozšklebeného čerta u nohou teprve na rozhraní 15. a 16. století, ale už v obrazovém legendáriu zv. Liber depictus z doby před rokem 1350 je vyobrazen ďábel přinucený světcem nahrazovat funkci kola u vozu, které předtím zlámal. Přidržel se tu autor vyobrazení snad nějaké nedochované verze prokopské legendy nebo znal příběh z ústní tradice? Pozoruhodné je, že mezi vyobrazeními nenajdeme právě ony atraktivní legendární scény jako je Prokopovo setkání s knížetem Oldřichem,

jeho věštba, ale ani jeho zásah proti opatu-vetřelci, jako by autor záměrně pomíjel oficiální podobu legendy a soustřeďoval se na světcovy skutky konané mezi lidem.

Cyklus palečkovských rozprávек, zpočátku patrně šířený v opisech, byl pod titulem Historií dvanácte o bratru Janovi Palečkovi už v 16. století vydán tiskem a také později - beze změny v počtu, pořadí a podání jednotlivých rozprávек - několikrát znovu přetiskován, ale vedle toho žila Palečkova postava nadále v ústní tradici. Nepochybně právě z ní byly před koncem 16. století zaznamenány některé varianty známých rozprávек a polský historik Jednoty Jan ěasicki přinesl i další palečkovskou historku do rozprávkového cyklu nepojatou; i v ní, jako už v historce Všeřdově, stejně jako ve zmíněných variantách, je to však stále týž Paleček, jak jej známe z rozprávек. Konečně z Vavákovy zmínky o zbořeništi někdejší Palečkovy tvrže téhož jména v oblasti lipanského bojiště je zřejmé, že se palečkovská tradice mezi lidem udržovala ještě na sklonku 18. století, ať již živena rozprávkami či ne. K Vavákovu sdělení dodejme aspoň na okraji, že Palečkova tvrz byla takto lokalizována do téže krajiny poblíž Českého Brodu, kde leží i legendární rodiště Prokopovo.

Nechceme-li tradici zachycenou v prokopské legendě a v palečkovských rozprávkách a žijící i nezávisle na literatuře označit přímo za tradici lidovou, byl to přece v prvé řadě lid, komu Prokop a Paleček museli být sympatičtí. Oblíbil si je pro jejich skutky ve prospěch chudých, utiskovaných, nemocných a bez viny stíhaných. Mohli

mu být blízcí i tím, že se neštíteli tělesné práce, ale radostně ji vykonávali. Tyto skutky a vlastnosti oběma společné mohly být nepochybně základem právě lidových sympatií k nim i stálým, nejenom prvotním zdrojem uchovávání jejich paměti v tradici.

Zacházeli bychom nejspíš příliš daleko, kdybychom v postavách Prokopa a Palečka, v jejich podobě zformované tradicí, chtěli spatřovat svérázné typy lidových hrdinů, nebo aspoň náběh k vytvoření takových hrdinů. Přesto však, jak je snad z předchozího patrné, lze sotva popřít, že se jim - opět společně - podobají.

Povšimněme si k tomu ještě závěrem, že v obojím případě jde o postavy společensky nekonformní, jak nejednou lidoví hrdinové bývají. Prokop a Paleček nezastávají uvnitř společenského řádu své doby místo, které by jim podle jejich stavu náleželo, ani podle tohoto stavu nežijí. A činí tak z vlastní vůle, ne proto, aby se vyhýbali svým povinnostem ke společnosti a vymykali se z jejího řádu, ale aby ze zvolených nekonformních pozic pomáhali napravovat jeho křivdy.

Prokop, žijící v tradici, není opat - je poustevník, jenž se "odvrátil od lstného světa i jeho ubohé nádhery," aby konal své divy a charitativní skutky, jako poustevník přemáhá ďábla, ztělesňujícího lidem minulých dob všechno zlo, které je obklopovalo a proti němuž byli bezbranní. Zde si opět připomeňme Liber depictus : také autor vyobrazení, který se soustředil, jak jsme viděli, právě na Prokopovy skutky konané mezi lidem, nezobrazuje světce

jako opata s příslušnými atributy, ale vždy jako prostého řeholníka s poustevnickou holí.

Také Paleček nevystupuje v rozprávkách nikdy jako blázeⁿ, králův šašek, a nikde není ani tak nazýván. Jen v záhlaví rozprávkového cyklu, kde je představen jako rytíř, podotýká se nakonec, že "před světem a jeho milovníky za nemoudrého počten byl, že pravdy žádnému mlčeti nemohl." Je to právě "svět a jeho milovníci", kdo těžko snáší nekonformní jedince, jimž nedovade porozumět, a proto se snaží vtěsnat je do některé z hotových konformních kategorií. Tak se legendární Prokop z vůle mocných, ale proti své vlastní vůli musel stát opatem a Paleček aspoň v očích "světa a jeho milovníků" královským šaškem, jímž v tradici nikdy nebyl. Kupodivu se však právě představa Palečka jako králova šaška v nové době až příliš vžila, a neprávem. Pravděpodobně to postřehl Neruda, když v Baladě české představil Palečka znovu jako reka a rytíře, aby do mýtu jeho kratičkých jarních návratů promítl osudovost národního údělu.